

FORTMAN

1911-1997

In de week na pasen werd De Gaay Fortman in alle kranten herdacht, in de eerste plaats als minister van binnenlandse zaken. Het kabinet-Den Uyl, dat twintig jaar eerder ten val was gekomen, sprak nog steeds tot veler verbeelding. Door uitvoerig bij het ministerschap van Fortman stil te staan, deden de necrologen de gestorvene tekort. De daarbij gebruikte aanduiding ‘politicus’ zou hij zelf niet hebben gebruikt. De Gaay Fortman

zag zichzelf allereerst als bestuurder. ‘Dingen regelen, dingen voor mensen tot stand brengen’. Het ging hem om het dienen van de publieke zaak. Die werd in Den Haag nogal eens uit het oog verloren. Enghartige partijpolitiek vierde hoogtij: ‘hakketakken’ en het eigen gelijk willen halen. In 1951 ondervond hij het voor het eerst aan den lijve, als kandidaat-minister, in 1981 voor het laatst, als informateur.

De beide jaartallen markeren een periode van dertig jaar waarin De Gaay Fortman een haat-liefde-verhouding had met het Binnenhof. Het ministerschap werd geambieerd, de randverschijnelen, ‘het pokerspel op andermans rug’, werden verworpen. In dit politieke ‘spel’ wapende Fortman zich met een groot relativeringsvermogen. Hij probeerde zich boven het – wat hij vond – parlementaire gekrakeel te verheffen, wat bijdroeg aan zijn naam van soeverein bestuurder.

*Wilhelm Friedrich de Gaay Fortman, 1992.
(Foto familie De Gaay Fortman)*

Anderzijds ging het ten koste van de benodigde ministeriële daadkracht en wekte hij bij parlementariërs wel eens de indruk dat hij hen en de materie niet *au serieux* nam.

Ook toen hij minister was, bleef De Gaay Fortman eigenlijk een outsider in Den Haag. Zijn departement, dat zich niet in het brandpunt van de politiek bevond, was hier ook debet aan. Met de maatschappijhervormende voornemens van het kabinet-Den Uyl had Fortman op 'BiZa' amper bemoeienis; aan 'het debat der economen' had hij geen deel. De hervorming van het binnenlands bestuur en de grondwetsherziening, zijn twee belangrijkste dossiers, kreeg Fortman niet afgerond, met de kanttekening dat hij aan de grondwetsherziening wel een beslissende stoot gaf. Als verzachtende omstandigheid kon gelden dat beide dossiers al tientallen jaren sleepten. Inzake de dekolonisatie van Suriname, waarin hij de eerstverantwoordelijke minister was, heeft hij zich door Pronk en Den Uyl naar de zijlijn laten spelen. Met slaande deuren de ministerraad verlaten, lag niet in De Gaay Fortmans aard. Het algemeen belang stond voorop, en dat diende men niet door zaken op de spits te drijven. Het laat onverlet dat de loop der Surinaamse geschiedenis Fortman in het gelijk heeft gesteld: de onafhankelijkheid was overhaast.

Daadkrachtig toonde De Gaay Fortman zich tijdens de Molukse gijzelingen. Zonder gezagshandhaving was de democratie een reus op lemen voeten. Blevен onderhandelingen met gijzelnemers zonder resultaat, dan droeg de overheid het zwaard niet tevergeefs. In extremis kon geweld nodig zijn om de rechtsorde te handhaven. Het scheidde de antirevolutionair De Gaay Fortman principieel van de sociaal-democraat Den Uyl en bezorgde hem op de valreep van zijn ministerschap nota bene de naam van houwdegen.

Ook als kabinetsinformatie is het beeld verdeeld. In 1956 mislukte Fortman jammerlijk. In zijn onervarenheid ging hij te lang door met onwillige politici die hem slechts als een schakel in het formatieritueel beschouwden. De 'dakpancrisis' van eind december 1960, begin januari 1961 bezwoer De Gaay Fortman kundig. De ARP was hevig verdeeld, maar te midden van de interne troebelen hield hij het hoofd bewonderenswaardig koel en slaagde erin Bruins Slot en Zijlstra weer *on working terms* te krijgen. Het kabinet-De Quay zat vervolgens de volledige termijn uit. In 1981 slaagde Fortman maar half, en eigenlijk dat ook nog niet eens. Nog voor de regeringsverklaring was het kabinet-Van Agt/Den Uyl al in crisis, waarna het vechten nog ruim een half jaar voortduurde. Achteraf beschouwd is De Gaay Fortman in zijn informatie van 1981 opnieuw een schakel in het ritueel geweest. De val van het vechtkabinet, na acht maanden, was nodig om definitief duidelijk te maken dat 'centrum-links' niet ging.

Minister, 'politicus', informateur. In bijna elk artikel dat in de eerste week van april 1997 verscheen, werd De Gaay Fortman als zodanig herdacht. Van zijn jaren als rector magnificus aan de Vrije Universiteit werd veel minder gerept, terwijl hij in die functie welbeschouwd diepere voetsporen heeft nagelaten. Door zijn gezag, standing en harmonieuze inborst loodste hij 'de Vrije' zonder al te grote averij door de roerige jaren die zijn meerjarig rectoraat van 1965 tot 1972 stempelden. Ook in de grondslagdiscussie had hij een belangrijke stem. De zeven rectorjaren trokken echter een zware wissel op De Gaay Fortman. De hakken moesten meer dan hem lief was in het zand, de 'boosheid van het oordeel' vierde nogal eens hoogtij. Het bracht hem een aantal keren tot dicht bij overspannenheid.

Als geleerde heeft De Gaay Fortman geen groot werk nagelaten – het bleef bij artikelen, brochures en redevoeringen. Zijn grootste studie schreef hij als promovendus, het in 1936 verschenen *De onderneming in het arbeidsrecht*. Het proefschrift was baanbrekend, in de zin dat het een van de eerste Nederlandse wetenschappelijke verhandelingen over het moderne arbeidsrecht was. Aan de andere kant was er weinig eigen visie aan te pas gekomen. Meer dan een aanzet was het niet, een samenvatting, wat de promovendus trouwens zelf ook terdege beseftte. Tot een vervolgstudie kwam het niet. Dat heeft Fortman evenmin willen verhullen. Voor hem was er meer dan alleen de wetenschap. 'Ik ben niet iemand die van 's morgens vroeg tot 's avonds laat achter zijn bureau kan zitten studeren.' Zijn baaiert aan bestuursfuncties – ook daarmee trad hij in Gerbrandy's voetsporen – had tot gevolg dat er naast het geven van college weinig tijd restte voor wetenschappelijk werk van grotere omvang. Fortmans bioritme liet niet toe hiervoor de 'randen' van de dag te gebruiken. Nachtbraken leidde tot hoofdpijnaanvallen, erg matineus was hij evenmin.

De Gaay Fortmans ambtelijke carrière was weinig gelukkig. Met veel ambitie en enthousiasme verruilde hij in 1937 het Landbouwcrisisbureau, waar hij een tijdelijke aanstelling had, voor een vaste betrekking op Sociale Zaken. Er volgden tien jaren waarin verveling en frustratie de boventoon voerden. Fortman bleek een te grote individualist om in een ambtelijke, hiërarchische organisatie te kunnen aarden. Ongeduld en driftigheid waren twee andere valkuilen, eigenschappen die zijn vader ook stempelden, in minder gecontroleerde mate.

Een groot vertrouwen in eigen kunnen onderscheidde Wilhelm van zijn vader. Een moedeloze verzuchting dat 'iemand met beperkte gaven als ik meer aangevoelen is op een kleine dan op een grote omgeving', kwam de zelfbewuste Wilhelm niet over de lippen. In 1939 achtte hij zich al bekwaam genoeg om leermeester Gerbrandy op te volgen. Dat hij vervolgens nog acht jaar op een leerstoel moest wachten, werd allerminst geaccepteerd met het laconisme en de relativiteitszin die Fortman later zouden kenmerken.

‘Niet bepaald een nederige ziel’, zo werd in 1929 bij diens toetreding tot het studentendispuut Jumbo vastgesteld. Als corpsrektor, drie jaar later, deed hij ook dadelijk van zich spreken. Inertie en zelfvoldaanheid in de gereformeerde wereld worden aan de kaak gesteld, studentikoos gebral en gewichtigdoenerij van de hand gewezen. Geslurp ‘op de kroeg’ was ook niet aan Fortman besteed. Liever als ‘cheffie’ een tentgesprek met werkloze jongeren van eenvoudige komaf dan brallen aan de toog. Hierin verried zich zijn filantropische Reveil-inborst, in hem wakker-gemaakt door zijn imposante grootvader, ds. N.A. de Gaay Fortman. De kommer en kwel die hij, op huisbezoek in de grauwe Amsterdamse wijken van Oostenburg, Kattenburg en Wittenburg, als jongetje aan diens hand zag, maakte indruk en was bepalend voor zijn latere studiekeuze. Rechten studeren om de arbeider gerechtigheid te doen.

Dit maatschappelijk, aristocratisch getoonzette engagement bracht De Gaay Fortman er in de zomer van 1940 toe zich aan te sluiten bij de Nederlandse Unie. Een bevestiging was het niet. Een jaar later was hij nog steeds lid, zij het met steeds groter wordende twijfel. Fortmans drijfveer was dat de bevolking in bange bezettingsdagen leiding en sturing nodig had. Het deed hem begin 1942 zelfs overwegen zich bij het Persgilde aan te melden. Dat de overweging op een misverstand berustte, deed aan de kracht van het argument niets af. ‘Het is ook voor ons volk als geheel belangrijk dat mensen als wij nog blijven schrijven’, zei hij tegen zijn vader.

Deze patricische en paternalistische geaardheid bracht Fortman na de bevrijding een zetel in het bestuur van het Prins Bernhard Fonds, dat wilde gaan arbeiden aan de ‘geestelijke en culturele weerbaarheid’ van het Nederlandse volk. Het werk had een antimodernistische en cultuurpessimistische ondertoon. Men maakte zich zorgen over de zedenverwildering en het nihilisme van de jeugd; over de hand over hand toenemende rationalisatie en mechanisatie die de arbeider tot verlengstuk van de machine maakte en van zijn werk deed vervreemden; over de dreiging van vereenzaming en massificatie voor natie en gezin.

Dezelfde verontrusting vormde het hart van Fortmans christelijk-sociaal denken. Via onder meer Gerbrandy, Sikkels en Kuyper ging dat terug op de Duits-romantische Historische School. Bezorgheid over de onstuitbare ontwikkeling van de modern-industriële maatschappij en afkeer van haar rationele en utilitaire karakter dat de samenleving verbrokkelde, riepen een verlangen op naar het hechte en overzichtelijke middeleeuwse gildesysteem. Ondernemer en arbeiders werkten harmonisch samen, productie was op consumptie afgestemd. De nadruk werd gelegd op de zichtbare onderneming, in plaats van op het grotere en diffuse verband van de bedrijfstak. Op de werkvloer, te midden van het geknetter van lasapparaten en het geratel van typemachines, moest de van God gewilde

gemeenschap van patroon en arbeider weer gestalte krijgen. Kleinschalig, overzichtelijk, gemoedelijk – romantisch.

Fortmans visie op de onderneming had een hoog normatief gehalte. Het was een ideaalbeeld: de onderneming als een organische gemeenschap waarvan de onderdelen, zo verwoordde De Gaay Fortman het in zijn dissertatie, ‘op subtiele wijze in elkaar grijpen en wederkeerig voor elkaar onmisbaar zijn’. Al te veel empirisch onderzoek lag aan die opvatting niet ten grondslag. Daarvoor was De Gaay Fortman toch te weinig ‘arbeideristisch’, te zeer een regent. Geëngageerd, sociaal, met het hart op de goede plaats, maar boven alles toch een verlichte regent die dacht te weten wat goed was voor het volk. Die aristocratische geest sprak hem in 1965 ook zo aan in het kabinet-Cals, de regeringsploeg van ‘sterke mannen’, wier twijfelachtige electorale legitimiteit omgekeerd evenredig was aan de ambitie Nederland op te stoten in de vaart der volkeren.

Aristocratisch, maar gespeend van gewichtigdoenerij. Eenvoud en soberheid stonden van huisuit voorop, wat De Gaay Fortman een onkreukbaar postuur gaf en tot een beminnelijk man maakte. Scherpzinnig, maar niet gelijkhebberig of drammerig. Wijd en zijd gold hij als ‘een wijs man’, die zich kon permitteren nergens bij te horen, zonder dat dit ten koste ging van zijn gezag. Het maakte hem tot een veelgevraagd bestuurder. Bijna iedereen hield van hem, al hield hij zelf niet van iedereen.

De Gaay Fortman was een karakter. Hij kon tegen een stootje. Hij wist om te gaan met tegenslag en verdriet. Hij moest twee kleinzonen en twee schoonzonen begraven (in 1993 stierf Bernhard Holtrop), maar noemde zichzelf desondanks een ‘zondagskind’, zonder enige aarzeling. J.C. Bloem, eind jaren dertig een collega van De Gaay Fortman op het departement van sociale zaken, dichtte: ‘Denkend aan de dood kan ik niet slapen. En niet slapend denk ik aan de dood’. Aan Fortman waren die regels niet besteed: aanvaard het leven – carpe diem! In 1994, in een interview, zei hij: ‘Mijn vrouw houdt van mij, en ik houd van haar. Ik heb kleinkinderen in de leeftijd waarop ze vrienden van je worden – dus, ja, ik ben gelukkig’.

Als individualist gedijde Fortman het beste in een omgeving waarin hij op eigen kompas kon varen. Dat kon hij tot op grote hoogte als hoogleraar en rector magnificus. Dat kon hij veel minder als ambtenaar en minister. Als ambtenaar op Sociale Zaken moest hij zich onderschikken, als minister van binnenlandse zaken moest hij zich schikken. ‘Vreselijk’ vond hij dat, maar in tegenstelling tot zijn ambtelijk bestaan van de jaren dertig en veertig beviel hem het ministerschap uitstekend. Wijsheid komt met de jaren, zelfbeheersing inbegrepen. De driftigheid en het ongeduld die Fortman als ambtenaar op Sociale Zaken voortdurend parten speelden, had hij als minister onder controle, misschien wel te zeer. Gráág had hij

zich als minister van justitie willen bewijzen. De drie maanden dat hij het departement in 1977 voor Van Agt waarnam, proefden naar meer. Maar het tweede kabinet-Den Uyl kwam er niet, en voor een zetel in het kabinet-Van Agt/Wiegel bedankte De Gaay Fortman; hij kon het niet voor zijn geweten verantwoorden.

Ook uit deze beslissing sprak zijn aristocratische aard: het streven naar zuiverheid. Zuiverheid in de politiek, zuiverheid in het persoonlijk leven, zuiverheid in het geloof. Zuiverheid door twijfel. 'Ban de twijfel niet uit, want de twijfel zuivert.' Grootvader N.A. de Gaay Fortman drukte hem als jongetje op het hart dat de vrijzinnigen 'zeer ernstig levende mensen' zijn. 'Ze stellen de vragen die wij het eerst hadden behoren te stellen.' Die houding maakte Wilhelm de Gaay Fortman na 1945 tot klokkenist van een moderner gereformeerd levensgevoel. Dat droeg hij in de tweede helft van de jaren vijftig uit als deputaat voor het onderzoek naar 'de stand van het geestelijk leven'. Hij had een aanzet gegeven tot de instelling van het deputaatschap, waarvan het eindrapport een belangrijke stap was uit het gereformeerde isolement naar een bredere, ook meer internationale oriëntatie.

Ook was Fortman wegbereider van de progressief-evangelisch stroming die de ARP in de jaren zestig in de greep kreeg. Hij stond in dubbel opzicht aan de wieg van de radicalen die zich in 1967 op het Scheveningse congres aan den volke presenterden. Ze verenigden zich een jaar later in de Politieke Partij Radicalen, waarvan zoon Bas een van de leidende figuren werd. De PPR werd in 1973 regeringspartij, haar 'peetvader' minister. Het kabinet werd vanuit de ARP-fractie ondersteund door fractieleider Aantjes en een aantal radicaal-evangelisch geïnspireerde medestanders. Om geestelijk vader Fortman tot kabinetslid te maken, had Burger geen zwaar inbrekersgereedschap nodig. De Gaay Fortman stond immers al decennialang aan de rand van het antirevolutionaire kamp. 'Jij hoort eigenlijk bij ons', zei Den Uyl vlak na de oorlog al tegen hem.

Maar eigenlijk hoorde Wilhelm Friedrich de Gaay Fortman nergens 'echt' bij. Hij leidde een soeverein leven. Een leven waarin solidariteit en verantwoordelijkheid, harmonie en gemeenschap, in kapitalen stonden geschreven. Een leven in dienst van de publieke zaak, uit naam van de Soeverein.